

*Est animal zwierze, labrum pysk, ubera wymie;
Bestia sit hovado, fera zwierze, arvinaque sadlo,*
začíná „De animalium natura“, jedna z kapitol latinsko-českého Glosáře mistra Bartoloměje z Chlumce, řečeného Klaret. Při pročítání téměř stovky položek se střídavě pohybujeme mezi řeznictvím a kuchyní – jakési zvíře neurčeného druhu se skládá z vlny, smetany, másla, syrovátky, dršťek, svíčkové... de gustibus non disputando est, ale jak se stalo, že „naturou“, tedy povahou, přirozeností středověkého zvířete bylo být budoucí jitrnicí?

O kus dále, kapitola lesní... les se skládá ze stromů, s tím bychom souhlasili, ale i z loučí, prken... opět to samé, pohled utilitární a pragmatický. Učený mistr Klaret a jeho družina popsali ve 14. století celý svět. A svět je velikou zásobárnou, určenou k přetvoření, jeho povahou, „naturou“ je být zpracován.¹

Osamělý výstřelek středověkých učenců... Nikoli. Málokdo obdivuje okolní svět, pojem příroda neexistuje, dnes téměř módní termín krajina zná tehdejší člověk jako obzor, kraj oblohy na horizontu. Rozhlédne se jen někdo. „Lesů našich krásné i divné shromáždění“ zaujme Karla IV. natolik, že jim věnuje téměř třetinu svého zákoníku. Panovník vzdělaný, intelektuál, předbíhající svou dobu, s nímž do chladného Zaalpí pronikalo renesanční uvažování jeho italských přátel.²

A renaissance, to bude přece něco jiného, nabídne vyrovnaný pohled, po staletích syrového pohledu se člověk nadechne a vyrazí do okolního světa, okouzlen jeho půvaby. Ano i ne. Krajinomalba a umění vůbec používá téměř jednotný vzor a schéma, prozrazuje pevně stanovenou formu. A obsah, ten pokročí jen mírně. Zalovíme tam, kde skrze poetiku probleskne obsahový posun.

„Já, vepřové ragú, svědčím. Já, masový knedlíček, svědčím. I já, svíčková pečeně, připojím svůj podpis...“ hlásí se svědkové poslední vůle pašíkovy. Renaissance oživila antiku, jistě. I fiktivní závět římského epikurejce Grunnia Korokotty, z něhož se v téměř lidově drsném, rabelaisovském

humoru stal Krchtáček Korokot, prasátko, jehož cílem bylo zesměšnit sáhodlouhé notářské litanie kšaftů.³ Pod touto úrovní plyne však ještě jedna. Zatímco Klaretovo středověké zvíře se z jídla jen skládá, v novověké satíře už žijí tyto „součástky“ vlastním životem, jsou personifikovány a jednají, mají autonomní život. Tady už humor téměř přestává. Už je to jen krok k hihňajícím se hot-dogům a třeskatě usměvavým žemlím z fast-foodů.

To se nám pochopitelně nelíbí a budeme hledat vhodný protipól někde na opačné straně vývoje. Poměrně rychle se nabídne představa jakéhosi „ušlechtilého divocha“, lhostejno odkud, ale stále uměle longfellowsko-rousseauovského. Musí být hodně vzdálen, v čase nebo prostoru, aby mohl mít punc romantiky, kdy člověk žil v souladu a harmonii s přírodou... cesta ke kliše je velmi snadná.

Připusťme však, že srovnání je cesta přijatelná – jeden její úsek jsme si načrtli, ten předchozí přesně neznáme. Nevíme ani, nakolik byla křivolaká či plynulá, jinými slovy, jde-li o plynulý vývoj či skok, ať ho nazýváme spirálou, katastrofou, kolapsem či změnou paradigmatu. Téma již bylo načrtnuto a průvodcem na cestě nám bude tvor „nejnižší z nejnižších“ – prase. Podvědomě se nám ta myšlenka přičí, lepší by byl třeba jednorožec, ale co může lépe odrážet vztah člověka a zvířete (a přírody vůbec) než tvor, odsouzený předem k jedinému konci a jehož užitek je konstantní? A prasetem starým, archaickým, se necháme zavést do starých, archaických lesů. Pokusíme se tedy nahlédnout do vývoje Evropy (pokud možno střední) a budeme hledat zlomový úsek, ve kterém došlo k obratu. Nejdříve je však nutno si načrtnout nejstarší možný definovatelný vztah člověka a přírody.

Archaický pašík je pro tento účel zvíře neobyčejně vhodné. Slovo archaický používáme záměrně. Vyhneme se tak závaznosti jakéhokoli chronologického dělení na pravěk, středověk a podobně, tedy „parcelaci dějin“ – prasata vlastní dějiny nemají (doufejme). A především, archaické prase se ani zdaleka nepodobalo dnešním vyšlechtěným, spíše však záměrně degenerovaným růžovým válečkům, bylo fyziognomicky téměř identické s prasaty divokými, ovšem na kratších nožkách a s nižším hřbetem. Předem máme tedy zaručeno, že k nějakému vývoji došlo.

ARCHAICKÁ IDYLA

Za vzor idylky si vezmeme svět sálských Franků a nahlédneme do něj prostřednictvím jednoho z nejstarších tzv. barbarských zákoníků. Byl sepsán po roce 500, tedy pár let poté, co Frankové přijali křest (498), ve svém jádru je ještě archaický, „pravěký“. Křesťanství se zde jen mihne, pa-

▷ „Lesní“ prasata na pastvě. Vzhledem se příliš neliší od divokých čuníků. Jeden z hlídačů sklízí žaludy, druhý dohlíží na své štětinaté svěřence, vybaven signálním rohem pro jejich svolávání. Dle Velislavovy bible, Čechy, kolem 1340 (Národní knihovna ČR, XXIII.C.124, fol. 139r).

ragraf za spálený či zpusťosený kostel je jeden, pasáž se zákazy okrádání zemřelých počítá stejnou měrou s kaplí i mohylou.

Struktura zákoníku je výmluvná – za úvodními pěti paragrafy s pokuty za absenci u dvora vstupuje hned dvacet paragrafů „prasečích“, následuje čtrnáct „dobyččích“, pět „ovčích“ atd. Teprve pak nalezneme provinění na polích a i ta jsou páchána zvířaty (majitel za ně nese zodpovědnost).

Dvacet paragrafů a téměř čestné místo, a navíc podrobné chovatelské znalosti – zákoník třídí pašíky na selátka podle pořadí vrhu, podle věku, pohlaví, celkem devět kategorií. Cena za krádež začíná na třech solidech, ale ukrást mladé prase z chlívků, to už bylo vysloveně „chucpe“ a na zloděje čekala pokuta pětáctýřiceti solidů. To byl trest za drzost, překonání zámku, ohrady či plotu výši pokuty zněkolikanásobovalo. Cena vzrostlého dvouletého prasete (lhostejno zda chovaného doma či v lese), tedy do jisté míry průměrného, byla patnáct solidů. Abstraktní částku si vřadme do kontextu hodnot – patnáct solidů stála krádež ročního či dvouletého koně či krávy, vycvičeného loveckého psa či ukradení jestřába z bidélka. Za tutéž částku se uklidnil zapuzený snoubenec nebo ji musel složit dotěra, osahávající

francké ženě ruku. Za patnáct solidů se ovšem účtoval i úder do hlavy, při němž krev stékala až na zem či razantnější rána, „až mozek se ukázal“. Stejný peníz požadoval poškozený za uříznutý prostředníček či malíček, vyražený zub či uříznuté ucho, patnáct solidů zaplatil ten, kdo sňal z tyče bez svolení jejího druhého majitele uříznutou trofejní hlavu nepřítele...

Stejně vážnosti jako pašící požíval i jejich pasák, v seznamu odcizených lidí (co na tom, že nevolných) vystupuje na prvním místě a pak teprve následují vinař, kovář, mlynář, tesař a sedlák a zabraňovat mu v cestě na pastvu bylo trestné, stejně jako ukrást prasečí zvoneček vůdčímu čuníkovi. Tím se ztratila kontrola nad stádem a mohlo zmizet v hlubinách všudy přítomných lesů. Do těch se vstupovalo obezřetně. Ne se strachem, ale s uvážlivostí: „Kdo po roce setne označený strom, nenese žádnou vinu. Jestliže to však provede během onoho roku, zaplatí tři solidy.“ V lese tedy bylo nutno si vyhlédnutý strom rezervovat a včas vyzvednout a především, do onoho lesa vstoupit mohl kdokoli (i když zákoník uvádí i lesy soukromé).⁴

ZMĚNA

Kolem poloviny 8. století se situace začne měnit. Na francký trůn nastoupí Pipin (751), který navzdory jménu není ptačí povahy, a události nabudou rychlý spád. Vojsko, každoročně se scházející na „březnovém poli“, se začne shromažďovat v květnu (755). Mění se jeho složení, z pěšáků se stávají jezdcí a potřebují pro koně jistotu mladé vegetace. Další krok: zanedlouho začnou Frankové od dočasně závislých Sasů požadovat každoročně místo krav 300 koní (758). Za pár let se koně k Sasům vrátí, ale na každém už sedí francký bojovník, vybavený mečem, tesákem, kopím, lukem a šípy. Francká armáda se objeví nejen u Sasů, ale – půjdeme-li abecedně – u Arabů, Alamanů, Avarů, Bavorů... až ke Slovanům. „Ech železo, och železo!“ vzdychají obyvatelé langobardské Pavie při pohledu na francké vojsko, tentokrát již Pipinova syna Karla, Karla Velikého. Během padesáti let se mapa Evropy změní – sjednocená francká říše sahá kolem roku 800 od Atlantiku po Labe, od Severního moře ke Středozevnímu.

Války se vedou permanentně, rok „sine hoste“, bez nepřítele, je zaznamenán jako zvláštnost. Ale i sebelepší armáda nebojuje hladová. Za vojskem se kodrcají kolony vozů naložených zásobami. Kromě mouky je povinná zásoba masa a jedno z mála, které vydrží, je uzené a slanina – „lardo“. Ta vydrží až dva roky a Frankové s dlouhými expedicemi počítají: „Nařizujeme ti, aby zásoby potravin měl každý z (tvých) mužů na tři měsíce,

▷ Pobíjení zvířat a stržení domu – vše, co bylo „svědky“ znásilnění, musí být zničeno. Dle Heidelberského rukopisu právní knihy *Sachsenspiegel*, Německo, poč. 14. století (Universitätsbibliothek Heidelberg, Cpg 164, fol. 12v).

zbraně a oděv na půl roku,“ píše Karel opatu Fulradovi při výzvě k účasti na válečném tažení.⁵

Roztočí se kolo příčinných souvislostí. Dobytá území je nutno udržet a spravovat, tedy posílit armádu a státní aparát, a ty je zapotřebí živit – to lze dvěma způsoby: rozdávat území nebo rozdávat produkty. V prvním případě se nový držitel živí sám, ve druhém je ale nutno zvýšit produkci potravin a efektivity se dosáhne buď extenzivním, nebo intenzivním hospodařením. Možnosti lze kombinovat. Ale je nutno jakékoli dělení vymezit, určit, změřit, spočítat. S důrazem na poslední slova. Začne se poměřovat, nejen „postaru“ – tvoje je to odsud-potud, od potoka ke kopci a pak nahoru a dolů, ale číslly. Pole se měří na lány, les se začne měřit počtem prasat, která uживí. A co se dá spočítat, to lze zdanit: „Nechť naši správcové jdou první dobrým příkladem v placení poplatku za prasečí pastvu,“ dožaduje se Karel Veliký kolem roku 800.⁶ Les se začne uzavírat, začne se třídit na *forestum* a *silva*, háj a les, na lovecké lesy, na lesy určené ke kultivaci: „šest královských lánů v našem háji (*forestum*) s jedním lesem (*silva*) ke krmení čtyřiceti prasat“.⁷

Nastane paradox – cena prasete se začne zvyšovat, jeho hodnota v lidských očích klesat. Klesá i prestiž pasáků prasat: kolem roku 800 jsou u Franků ceněné profese zpracovatelů železa, zlata a stříbra, švec, soustružník, tesař, štítař, rybář, chovatel hus, mýdlař, sládek, pekař a výrobce sítí.⁸ Pasák prasat už nestojí za zaznamenání.

Pokles hodnoty prasat je snadno sledovatelný – na prvních místech seznamů, předpisů a zákoníků se začne objevovat hovězí dobytek. V mladších

„barbarských“ zákonících z osmého století prasata stále požívají právní ochrany, plašit stádo je trestné, ale v paragrafech cenových už nefigurují.

Mění se kategorie: prasata jsou dělena už jen na dospělé kusy a selata. Pokud se zde objeví přesnější určení, pak nejčastěji tam, kde upřesňuje poplatníkovi, že má odevzdávat „tučnoučka, pěkně krmená prasátka“ či např. „tříleté, dobře krmené vepře“. Nastupuje ale nová kategorie – prasata, krmená ve mlýnech (a šíří se pochopitelně s mlýny), počáteční stadium degenerace.⁹

Nepřímo úměrně k hodnotě prasat se mění jejich vyčíslitelná cena. Letmo můžeme nahlédnout do cen prasat v poměru k hovězímu dobytku, pro srovnání zvolíme jen taxy zákoníků, tedy pokuty za krádež či zabití. U sálských Franků (6.–8. stol.) je pokuta za dospělé dvouleté prase – jak už víme – 15 solidů, pokuta za tažnou krávu či vola 35 solidů, poměr cen je 15 : 35, tedy 1 : 2,3. Stejný vzorec nás dovede k poměru 1 : 3 u Franků chamavorských, u Durynků (8. stol.) je už poměr 1 : 1. V Kyjevské Rusi platil v 11. století poměr 1 : 1,7, v Sasku na počátku 13. století 1 : 1. Ještě cennější je nové, vykrmované prase, „mastswein“, to je drahé jak jezdecký kůň.¹⁰

S civilizovanější částí Evropy začínají Čechy srovnávat krok na přelomu 9. a 10. století. Během několika generací Přemyslovci rozpráhnou ruce od Saska po Ukrajinu: je zapotřebí vytvořit stát, funkční systém, a ten stojí na armádě, a tu je zapotřebí rychle budovat a živit. Po několika generacích expanze skončí, ovládané území zapulsuje a smrští se zpět. Přemyslovci drží v sevřených rukou stát menší, ale o to pevněji.¹¹

Kníže je majitelem celých Čech a je zapotřebí ho uživit. A spolu s ním i církve, státní aparát, armádu – už ne několik desítek, ale několik tisíc bojovníků. Opakuje se v jiné podobě situace, kterou známe z francké říše. Nastupují přesně vymezené daně, povinnosti, zemské roboty – říkejme tomu třeba feudalismus. Platí se za všechno, za pastvu prasat se platí „nářez“.

Země se začne dělit a poměřovat. Zprvu postaru, od kopce k řece, nahoru k jinému kopci atd. Ale to, co je z jedné i druhé strany hranice, už někomu patří. Od konce 10. století církvi, šlechta se hlásí o svůj díl později, dostane se na každého a velký kus si ponechává panovník. Svůj díl si každý pečlivě hlídá. Koncepce majetků je téměř uniformní, podstatnou část představují zalesněná území s několika vesnicemi při okraji, budoucími jádry kolonizačního postupu. Jsme opět u lesa a i ten se střeží, stejně jako na Západě se rychle objevuje lesní dozor: „custodes silve..., qui vulgariter dicitur hayni“, poslednímu slovu rozumíme ihned.¹² Tresty za lesní pych jsou přísnější než u Franků – v 11. století smrt, změněná na

△ Porážka „postaru“, jeden ze symbolů prosince ve středověkém kalendáriu. Chartres, Francie, 12. století. (foto P. Meduna)

▷ Porážka se v novověku zobrazuje dle odlišného schématu. Dle Horae (kniha hodiněk), Francie, okolo 1500 (Národní knihovna ČR, VI.D.25, fol. 13r).

otroctví, o sto let později 300 denárů – ta se ovšem rovnala ceně osobní svobody, mohlo tedy jít de facto o totéž – až na sklonku 12. století se pokuta snižuje na pouhých 60 denárů.¹³

Začne se měnit strategie zacházení s válečnými zajatci – v 10. století se prodávají do otroctví – hotové peníze jsou hotové peníze – ale ty jdou obratem do armády. V 11. století se zajatec stane investicí do domácího rozvoje, je usazen někde „v lese“ a bude přinášet zisk dlouhodobě v podobě dávek. Paralelně s tím nastupuje kolonizace z domácích zdrojů a do jednotlivých lesních „circuitů“ (újezdů či spíše obvodů) investují jejich držitelé dle vlastních možností i zájmů.¹⁴

Ve 12. století dosahuje kolonizační postup svého vrcholu, ale současně i jisté vyváženosti, je celoplošný a do značné míry šetrný. Dravost nastupuje až posléze, z velkých aglomerací se ve 13. století stávají statutární města a nová města vznikají vsazováním do krajiny. Malá, velká, královská, šlechtická, všechna představují cizorodý prvek, který dospěl po dlouhé cestě Evropou do čisté podoby organismu s jasným nárokem: hladem. Hladem po půdě, po surovinách, po potravě. Vstupní investice je značná,

návratnost nejistá. V okouzlení vidiny zisků – město přece platí ve velkém – investují majitelé do jejich zakládání často bez zhodnocení jejich budoucí životaschopnosti. Většina měst přežije, nejlépe ta, která vyrůstají ze starších tradičních tržišť. S městy přichází staronová věc – měření. Měří se na lány a lánovou míru brzy převezmou i nové typy vesnic.¹⁵

Nastoupí další dědictví antického uvažování – hranice. Nikoli hranice běžící kdesi lesem po kopcích, ale hranice mezi polem a lesem. Svět se rozdělí jasnými liniemi na to, co se počítá na obilí, a na to, co se počítá na dřevo. Objeví se „lány lesa“, les se přestane počítat na prasata, proč také? Les je možno změřit a vytěžit, pro prodej nebo vlastní potřebu.

Lesy, již z předchozích staletí zdaněné a uzavřené, se zmenší. Nastoupí důraz na obilnářství, ale to je stále poněkud primitivní, ale zanechává větší plochy pro hovězí dobytek. A ten začne vytlačovat prasata z jídelníčku měst, je mobilnější a lépe se s ním obchoduje na dálku.

Prase se pomalu odsouvá na venkov, ale tam ho čeká dvojnásobná neradostná úděl: stane se společníkem sedláků, všemi vysmívaných a všemi opovrhovaných, stane se synonymem „špinavého“ venkova. A stane se ušmudlaným i skutečně, protože začne trávit většinu svého života v chlívků, není kam ho vyhnat, a je-li, pak se za to platí. A v tomto případě navíc začne působit ona ostrá hranice mezi polem a lesem – prase tuto hranici překračuje, je podezřelý, divoký, stejně jako se stane divokým les.

OBJEVÍ SE ZLOM - PRASE SE STANE NADÁVKOU

Prase archaické nadávkou není. Do seznamu pejorativních oslovení sálských Franků vstupují ze zvířecí říše pouze liška a zajíc a jejich symbolika se přímo nabízí, lstivost a zbabělost. O několik století později, okolo roku 900, doporučuje příručka románsko-germánské konverzace počastovat odpůrce psem, resp. jeho zadnicí. Za dalších sto let předvede Aelfric Bata pestrou paletu nadávek anglického světa: „ty lišče všech lišcat!“ a další variace na zrzavé téma jasně prozrazují, které zvíře poživalo nejméně lichotivé pověsti. První doložená oslovení „svině“ začnou létat vzduchem až okolo roku 1300 ve Francii, o pár desetiletí později se přidá Anglie a vzápětí i Čechy: „svině proklatá“ jako špatný rádce pobízí k požívačnosti.¹⁶ Od té doby už prase negativní konotace provázet nepřestanou...

Pokles v lidských očích nalezneme i v dobových vyobrazeních. Pašík je především symbolem prosince, času porážek a vytváření zásob na zimu a příslušné pole středověkých kalendárií je vcelku stereotypní: za prasetem stojí chlapík, ve zdvižených rukou drží ostřím dozadu sekeru, oba jsou

▷ Prasátko na cestě k novověkému vzhledu. Svůj podíl na šlechtění měl i domácí výkrm či příkrmování, v tomto případě reprezentovaný putýnkou v hospodářových rukou. Slavonice, Čechy, 16. století. (foto P. Pokorný)

napjati v akční scéně, a stříh! Leden, chlapík sedí u ohně a na tyči visí kýty a klobásy. Od přelomu 14. a 15. století se scéna začne měnit. Prase je zobrazováno větší – mohly být tedy poráženy starší kusy – ale především už není hercem v oné scéně, je předmětem, rekvizitou. Leží na zemi, na něm klečí vyšňořený venkovan s nožem v ruce a poblíž stojí selka s nádobou na krev. Objevuje se i scéna jiná – prase již visí za zadní nohy a řezník je v plné práci... praseti už je jen málokdy vidět do tváře, je anonymní, je pouze polotovarem.

Na všech starších vyobrazeních – trefil-li to iluminátor – vyjadřuje prasečí tvář emoce, nejčastěji pochopitelně strach. Zvíře reaguje, je spoluhráčem, i když v případě vepřika vždy prohrávajícím.

Ojedinele nalezneme i další doklad velmi podobného vnímání – na přelomu 11. a 12. století hned dvakrát srovná kronikář Kosmas vraždu dětí s porážkou prasátek. Obě scény provází rozhořčení a lítost, prasátko není negativním tvorem, je paralelou k lidem.¹⁷

Nejvýmluvnější je o něco později saský zákoník, tzv. Sachsenspiegel, z počátku 13. století, shrnující ovšem archaické zvykové právo. Kauza znásilnění: zvířata, přítomná násilnému činu, jsou jeho svědky. Musejí zemřít. Jakákoli zvířata... myšlenkový posun od představy vnímajícího tvora k hromadě masa a jelit nás zarazí.¹⁸

Změnu vztahu ke zvířatům lze doložit i hmotně: mění se proces porážky i porcování. Dokladů není mnoho a závěry jsou jen předběžné, přesto

△▷ Porážku přesunul odchov prasat v chlévích v soudobém kalendáriu na počátek roku, kdy se zabíjačka stala jedním ze symbolů masopustu. (foto Č. Čišecký /vlevo/, R. Pajas /vpravo/)

archeozoologický materiál koresponduje s ikonografií a doplňuje ji: archaické dělení sleduje anatomii zvířete, někdy od 14. století (v Čechách) nastupuje razance, údery sekerou porcují zvířata na takové kusy, které dnes najdeme ve výlohách řeznictví, a nám již známý mistr Klaret nabízí i jejich názvy: „svieczek, kruzlik, trziesla... okruzie... hrudi... ssal“.¹⁹

ZÁVĚR

Nevidíme kolaps? Spíše ho nechceme vidět, máme-li na výběr. Umíme si přece vybrat úhel pohledu. Zkusme například jedno dobové datum, rok 1348. Dobrý, nebo špatný?

Otec vlasti nám založil univerzitu, Karlštejn a přidal ještě Nové Město. Můžeme na sebe být hrdí, byl to přece náš panovník. V témže roce vrcholila v celé Evropě včetně Čech epidemie moru, při které klesla populace minimálně o čtvrtinu. Dobrý, nebo špatný rok?

Archaické prase nemluví, ale vnímá. Nové prase, zrozené někdy ve 14. století, hopká, hraje na dudy, mluví, často ve verších, ale je chodící jitřnicí... smějeme se mu a současně nadáváme. Je tragikomickou postavíčkou řeznického komiksu dodnes.

Došlo ke kolapsu? Ano, ke kolapsu hodnot, nebezpečnějšímu o to, že je téměř neviditelný, schovaný pod nánosem „vysokých dějin“. Je obsažený v lidském uvažování – z přírody se stal pouze zdroj surovin. Je lhostejné, zda to nahlížíme dějinami pádu říší, či malýma prasečíma očkami. Důsledek to má stejný.

Autor není vegetarián.

POZNÁMKY

- 1 Bartoloměj z Chlumce, Glossář, ed. V. Flašhans, in: Klaret a jeho družina, II, Praha 1928, s. 1–60.
- 2 Macek, Josef (1997): Vnímání přírodních krás v českých zemích pozdního středověku, Český časopis historický 95, s. 289–314.
- 3 M. Koldinská, Každodennost renesančního aristokrata, Praha – Litomyšl 2001, s. 103. „Testamenum porcelli“ in: <http://www.thelatinlibrary.com/testamentum.html> (2008-04-10).
- 4 Text zákoníku Pactus legis Salicae, in: K. A. Eckhardt, ed., Monumenta Germaniae historica (dále jen MGH) Legum sectio I., legum nationum Germanicarum, tomi IV. pars I., Hannover 1962. K „barbarům“ nově Modzelewski, Karol (2004): Barbarzyńska Europa. Warszawa. O stravovacích návycích Montanari, M. (2003): Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě. Praha, o významu prasat zejména s.16 a 18–22. Široký pohled na sledované období nabízí LeGoff, Jacques (2005): Kultura středověké Evropy, Praha, s. 41–151.
- 5 O franckém válečnictví včetně citovaného dopisu viz Ohler, Norbert (2004): Válka a mír ve středověku. Praha, především s. 40, 242–248.
- 6 Capitulare de villis, in: A. Boretius, ed., MGH Legum sectio II., Capitularia regum Francorum, tomus I., Hannover 1883, č. 32, s. 82–91, citovaný text viz čl. 36, s. 86.
- 7 Z mnoha zmínek vyberme jen jednu: „VI regales mansos in foresto nostro... cum silva una ad XL porcos saginandos... donavimus“ (Ota III. klášteru sv. Albana v Mohuči). MGH Diplomatum regum et imperatorum Germaniae, tomus II., pars posterior, Ottonis III diplomata, Hannover 1893, č. 105, s. 516–517, k roku 992.
- 8 Capitulare de villis, čl. 45, s. 87.
- 9 „Tres plenos porcos“, in: Codex diplomaticus Saxoniae regiae IA 2, ed. O. Posse – H. Ermisch, Leipzig 1889, č. 55, s. 46–49, zde s. 47 (k roku 1118). „Molendina. I. ex qua porci XI.“, in: E. F. J. Dronke, ed., Traditiones et antiquitates Fuldenses, Fulda 1844, Cap. 43, s. 118.
- 10 MGH Legum tomus V., Hannover 1875-1889, s. 274, čl. XXV (chamavorští Frankové) a s. 129–130, čl. 35 (Duryňkové). Ceny v Kyjevské Rusi jsou odvoditelné z tzv. Ruské pravdy, dostupné: <http://zakon.rin.ru/cgi-bin/view.pl?id=544&idr=543> (2008-04-10). Ceny v Sasku lze nalézt v: Sachsenspiegel Landrecht, MGH, Fontes iuris Germanici antiqui, Nova series, tomi I. pars I., ed. K. H. Eckhardt, Göttingen – Berlín – Frankfurt 1955, Buch III.51, s. 236.
- 11 Ucelený pohled lze nalézt v: Sláma, Jiří (2006): Počátky přemyslovského státu, in: Petr Sommer, ed., České země v raném středověku, Praha, s. 30–52, a Třeštík, Dušan (2001): Veliké město Slovanů Praha. Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století, in: Luboš Polanský – Jiří Sláma – Dušan Třeštík, eds., Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. (* 7. února 999). Praha, s. 49–70.
- 12 Codex diplomaticus regni Bohemiae (dále jen CDB) I, ed. Gustav Friedrich, Praha 1904–1907, č. 402, s. 419, k roku 1183.

- 13 CDB I, č. 379, s. 352-354, k roku 1045. Snížení pokuty obsahují tzv. Statuta Konráda Oty z roku 1189, CDB II, ed. Gustav Friedrich, Praha 1912, č. 234, s. 222-225.
- 14 K mechanismům rané kolonizace: Sláma, Jiří 1985: K některým ekonomickým a politickým projevům raně středověkého přemyslovského státu, *Archeologické rozhledy* 37, s. 334-342. Meduna, Petr 2006: Krátce k Týncům, *Studia mediaevalia Pragensia* 7, Na prahu poznání českých dějin. Sborník prací k počtě Jiřího Slámy. Praha, s. 83-88.
- 15 Ke kolonizaci dvanáctého a následujících století z novějších prací: Velímský, T. (1998): *Trans montes, ad fontes! K roli újezdů při středověké kolonizaci středních a vyšších poloh na území severozápadních Čech. Most. Zemlička, Josef (2002): Počátky Čech královských 1198-1253. Proměna státu a společnosti. Praha, především s. 197-332. Klápště, Jan (2005): Proměna českých zemí ve středověku. Praha, zejména s. 169-392. K charakteru krajiny v chronologicky užším vymezení: Macek, Josef (1992): *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526) 1. Hospodářská základna a královská moc. Praha, s. 13-83 a Smetánka, Zdeněk (2004): Legenda o Ostojovi. Archeologie obyčejného života. Praha.**
- 16 Sálští Frankové: *Pactus legis Salicae*, in: K. A. Eckhardt, ed., *MGH Legum sectio I., legum nationum Germanicarum*, tomi IV. pars I., Hannover 1962, č. XXX.4-5, s. 119. Konverzační příručka: „Unde ars in tine naso!“ volně přeloženo „Strč si frňák do psího zadku!“ Aelfic Bata, *Dialogues*: „Tu vulpicule omnium vulpiculorum! Tu vulpis cauda! Tu vulpis barba! Tu nebris vulpiculi!“ následují po výčtu výkalů všech možných tvorů včetně lidí. Dostupné z: <http://www.uoregon.edu/~midages/insults.shtml> (2008-04-10). „Truiassa!“ spolu s naběračkami a paličkami na sůl po sobě házejí venkované při manželských hádkách, viz Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, okciténská vesnice v letech 1294-1324*, Praha 2005, s. 430-431. Z českých pramenů viz: *Nová rada Smila Flašky*, in: J. Tříška, *Předhusitské bajky*, Praha 1990, s. 102-103, částečně i Igor Němec a kolektiv, *Slova a dějiny*, Praha 1980, s. 185-198.
- 17 *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, ed. B. Bretholz, MGH, *Scriptores*, Nova series II., Berlín 1923, I.13, s. 30 a III.24, s. 193. Překlad: *Kosmova kronika česká*, přel. Karel Hrdina, Praha 1950. s. 35, s. 170.
- 18 *Sachsenspiegel Landrecht*, MGH, *Fontes iuris Germanici antiqui*, Nova series, tomi I. pars I., ed. K. H. Eckhardt, Göttingen - Berlín - Frankfurt 1955, Buch III.1, s. 195.
- 19 Kovačiková, L. 2004: *Cheb Dlouhá 19. Odpadní zvířecí kosti. Sborník chebského muzea 2003. Cheb, s 60-69. Lence Kovačikové z Přírodovědecké fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích patří můj dík za archeozoologické konzultace. Terminologie převzata z: Bartoloměj z Chlumce, *Glossář*, ed. V. Flašhans, in: *Klaret a jeho družina*, II, Praha 1928, s. 1-60.*

Na tomto místě nutno konstatovat, že vztah lidí a zvířat nepatří ke klíčovým tématům historiografie. Z prací přesahujících rámec postižení oné fyziologické užítkovosti jmenujme: J. Tříška, *Předhusitské bajky*, Praha 1990, či Nechutová, *Jana Lidé a svět zvířat*, in: Isidor ze Seville, *Etymologiae XII - Etymologie XII*, přel. Jana Fuksová, Praha 2004, s. 7-32.